

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 94:615.838(497.4Šmarješke Toplice)

Prejeto: 31. 3. 2009

Stane Granda

dr. zgodovinskih znanosti, profesor, znanstveni svetnik,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: sgranda@zrc-sazu.si

O začetkih Šmarjeških Toplic

IZVLEČEK

Termalne vrelce na robu nekdanje freisingške klevevoške posesti, ki so sicer sodili pod Šuto ali Strelac, je za turistične in zdravstvene potrebe začel uporabljati Franc Anton Breckerfeld, polihistor in pristaš fiziokratizma na prelomu 17. v 18. stoletje. Začel je graditi spremljajoče objekte, vendar mu je smrt leta 1806 preprečila dokončanje načrtov. Od takrat obstaja tudi prvi prospekt Šmarjeških Toplic, ki so se imenovala Jezerske. Iz leta 1807 izvira tudi njihova prva upodobitev.

KLJUČNE BESEDE

turizem, termalna zdravilišča, freisingško gospostvo, Šmarješke Toplice, Breckerfeld, zdraviliški prospekt

ABSTRACT

ON THE BEGINNINGS OF ŠMARJEŠKE TOPLICE

The thermal wells on the margin of the Freising Klevevož/Klingenfels landed property that otherwise belonged to Šuto or Strelac, were first used for tourist and health purposes by Franz Anton Breckerfeld, a polymath and adherent of physiocracy at the turn of the 17th century. He started building facilities; however, his death in 1806 hindered the completion of his plans. From that time is the first brochure of Šmarješke Toplice then named Jezerske Toplice. From the year 1807 is their first illustration.

KEY WORDS

tourism, thermal spas, Freising seigneurie, Šmarješke Toplice, Breckerfeld, spa brochure

Dolenjska ima številne termalne zdraviliške vrelce, od katerih pa sta se kot širše znani zdravilišči uveljavile le Dolenjske Toplice, ki se prvič omenjajo leta 1228, in Šmarješke, ki se prvič omenjajo leta 1352.¹ Dolenjske so v ljudskem in tudi pogosto uradnem izrazoslovju postale Toplice, Šmarješke so se imenovalle tudi Jezerske. Znani so zdravilni termalni vrelci še pri Bušči vasi, Kostanjevici, Klevevžu in še marsikje. Kot kažeta stara raba slovenskega imena toplice in dejstvo, da oznako vodnega vira niso prevajali v "warmbad" ali kaj podobnega, je morala biti slovenska oznaka narave tega zdravilnega vodnega vira sprejeta kot splošno znan pojem tudi za neslovensko govoreče. Vsekakor so bile Šmarješke Toplice na nek preprost način v rabi, odkar se je tu naselil človek.

Majda Smole v svoji še vedno nepresezani knjigi Graščine na nekdanjem Kranjskem navaja v zvezi s Starim gradom, da ga je Bartolomej Valvasor 1639 leta prodal Gregorju Matežiču,² ki je leta 1641 leta dokupil imetje Jezero ali Seethal. Njega je nasledil sin Marko Albert, "ki je odložil priimek Matežič in se začel imenovati Seethal pl. Schütt-Altensburg. Njegov sin je prodal posest baronu Mordaxu, ta pa ga je ob koncu 17. stoletja zamenjal za Impoljco z Volfom Konradom Breckerfeldom. Zadnji sposobni lastnik iz te rodbine je bil Franc Anton, ki je umrl leta 1806. Njegova dediča sta bila slaboumni sin in vnukinja Florentina grofica Margheri-Commadona iz družine Langer".³ Njena mati je bila Marija Izabela Langer rojena pl. Breckerfeld, hči zgoraj omenjenega Antona, ki je s poroko z Langerjem priložila tudi sina 21 let starejšega moža. Ta sin Franc Ksaver Langer pa je bil gojenec znamenitega slavista Janeza Nepomuka Primica. Obema je januarja leta 1811 leta prvi slovenski visokošolski učitelj slovenskega jezika posvetil priložnostni rimani voščili v slovenskem jeziku.⁴ O odnosu do slovenskega jezika v družini Breckerfeld je dovolj zgovorno tudi dejstvo, da je Franc Anton Valentinu Vodniku za njegov nameravani slovar poslal gradivo povezano z imeni rastlin. Ta kulturnozgodovinski drobec ne daje le nekaj podatkov o jezikovni kulturi višjih slojev na Dolenjskem na prelomu 18. v 19. stoletje, ampak odpira tudi eno osrednjih vprašanj slovenske kulture o reakcijah na uvedbo nemškega kot uradnega jezika pod Jožefom II.

Osrednji podatek povezan z našo temo, pa se nanaša na nakup imetje Jezero ali Seethal, po katerem je Marko Albert Matežič odložil svoj priimek

in se začel imenovati Seethal pl. Schütt-Altensburg. Za imenom Seethal se verjetno skriva ravnica ob potoku Toplica, kjer so v severnem delu termalni izviri. Domnevamo, da se za toponimom Ze am See oziroma Yezera skriva področje neposrednega sosedstva, onstran hriba, pod katerim so termalni izviri in kjer je danes vodovodno črpališče za Novo mesto, ne pa Zdravce, kot to po Volčiču negotovo domneva Blaznik.⁵ Za imenom "Schütt" se skriva Šuta ali Strelac⁶ kar pomeni, da so prvotno topliški zdravilni izviri sodili k temu dvoru. Ta je bil po fevdni knjigi iz konca 14. in začetka 15. stoletja oziroma računski knjigi⁷ 1395/6 del freisinške dolenjske posesti.⁸

Valvasor je za Šmarješke Toplice vedel, zdi pa se, da jih on oziroma njegovi sodelavci niso obiskali. Njegovo pisanje o njih potrjuje našo prejšnjo ugotovitev, da sta bila v kranjski nemščini in ne le v tej, ampak očitno vsej na s Slovenci poseljenem ozemlju, pojma Bad in Töpliz enakovredna. Pravi, da te, ki so predmet naše obravnave, ležijo med Otočcem in Belo Cerkvijo. Niso take, kot bi morale biti, nič ni sezidanega ali pripravljenega za kopalca. Bile so očitno povsem naravne. Za one neposredno pod gradom Klevevž še take kritike ni, saj naj bi se preveč mešale z bližnjimi mrzlimi studenčnimi izviri.⁹ Če primerjamo ta zapis z onim o Dolenjskih Toplicah, ki so ga očitno navdušile,¹⁰ lahko domnevamo, da je bil nad šmarješko zanikrnostjo nekoliko jezen. Čeprav so mu bile Šmarješke nepriemerljive z klevevškimi, pa so očitno te imele pri lastnikih gradu prednost, nenazadnje tudi zaradi dejstva, da so bile neposredno pod njim in za stanovce zato primernejše. Bližina toplic je gotovo vplivala na dejstvo, da so grad leta 1693 kupili stiški menihi, ki so ga po četrto stoletja prodali kostanjeviškimi sobratom. Menihom so namreč samostanski zidovi pogosto nakopali revmatizem in druge bolezni. Blagodejni učinki termalne vode so jim bili dobro znani.

Tako so bile toplice, med preprostimi ljudmi imenovane Jezerske toplice, verjetno zato, ker so bile sestavljene iz majhnih jezerc, tolmunov, torej so bile takšne, "kot jih je Bog dal", namenjene predvsem kmetom. Novomeščani, ki so bili seveda radi "fini" in so vihali nos nad kmeti, v resnici pa so jim bili po načinu življenja bližji kot pravi meščani, so zato raje zahajali v Dolenjske Toplice, ki so veljale za gosposke. Tam so se novomeške "frajle" lahko spogledovale tudi z avstrijskimi oficirji, ki so se tam zdravili.

¹ Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, str. 637.

² Blaznik (*Zemljiška gospostva*, str. 65) bere ta priimek kot Matačič, kar je verjetno pravilno. Gre za prednike znamenitega hrvaškega dirigenta Lovra von Matačiča. Kolegu dr. Mihi Preinfalku se za opozorilo in podatek najlepše zahvaljujem.

³ Smole, *Graščine*, str. 461.

⁴ Kidrič, *Korespondenca*, str. 59–60.

⁵ Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 27.

⁶ Podrobneje o starejši zgodovini dvorca glej Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 64–65.

⁷ Bizjak, *Obračuni gospostev Škofja Loka*, str. 48 in 53.

⁸ Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 24.

⁹ Valvasor, *Die Ehre*, II. knjiga, str. 195.

¹⁰ Prav tam, str. 227.

Kot nekakšen začetek pravih Šmarjeških Toplic se omenja leto 1790, ko naj bi neki Špehek ogradil spodnji izvir in tam postavil kolibo. Tega izročila ne moremo ne potrditi ne zavreči. Obstaja pa neko izjemno, približno 20 let mlajše, silno dragoceno tiskano knjižno poročilo. Leta 1808 je Heinrich Georg Hoff v Ljubljani objavil knjigo v 3 zvezkih Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde. V drugem zvezku najdemo na straneh str. 130–137 naslednje besedilo, ki ga, brez originalnih opomb, navajamo v prevodu mag. Francija Barage.

"Omenjeno kopalnišče ali 'Jezerske toplice' (Jesirske Töplize) izvirajo nedaleč od gradu ob vznožju hriba, poraslega z gozdom. Leta 1792 je izšlo o tem tiskano poročilo, ki takole opisuje in hvali njegovo korist:

"V dolini ob vznožju starogradskega hriba Orlek (Orleck), blizu razvalin že dolgo podrtega štrleškega gradu (Sterleck), izvirajo iz peščene zemlje topli vrelci. Njihova uporabnost je mnoga leta od davnine sem omogočala njihovo neprekinjeno uporabo, lahko pa bi jih na umeten način napravili še bolj uporabne. Kakor se zdi, se ti vrelci ne mešajo z nobenim pritokom mrzle vode. Njihova toplota jasnega poletnega dne, 21. junija, ob 9. uri zjutraj je kazala na Reaumerjevem termometru 29 in pol stopinj temperature.

Vsake toplice, v glavnem jih navajajo tri, imajo poseben, lasten odtok. Takoj na travniku se odtoki pridružijo vodi "Dule", ki nastaja z združitvijo studencev "Dulenca" (Dulenza) in "Hudinjek" (Hudeinek). Tako povečan s topliškimi odtoki se potok potem imenuje Toplica (Töplitz). Vanj se zlivajo studenci "Brinovšca" (Brinowscheza), "Bučaj" (Buzhei) in "Ložbrajn" (Loshbrein). Teče čez travnike Kozjane (Kosiane), Kozler (Kosler) in Krč (Kertsch) in pod starogradske pristavo tvori malo "Jezero" (Seethal). Goni tri mlīne in se končno pri Kronovem v župniji Bela Cerkev zliva v Krko.

Najbolj obiskana od treh toplic, ki so tu le nekaj korakov oddaljene druga od druge, je obenem tudi najobširnejša in v njej se naenkrat lahko kopa do sto oseb. Tla so posuta s finim peskom in daje, segreta od toplega izvirk, človeku, ki stoji na njem, prijeten občutek. Za tiste, ki želijo v pesku sedeti, so v njem nameščene lesene klopi na obeh straneh. Vhod je čez lesene stopničke. Toplice so na prostem, odprte in neobzidane. Niso ravno čiste in negovane, vendar se od kopajočih ne zahteva in ne pobira nobena pristojbina, čeprav bi jim jo zlahka zaračunali. Imetnik toplic je spriču pritoka kopalcev leta 1790 zgradil prav zraven leseno kmečko gostišče, ki sestoji iz treh sob in majhne kleti.

Toplice so v lepi pokrajini: na južni strani je gozd Orlek, ki s svojo obsežnostjo ovira razgled proti zabodu. Proti severu je videti pisane travnike, čez katere se vije potok. Ne preveč strma pobočja vzpetin, na katerih vrhu stoji cerkev na Koglu, igra obdelanih polj, mešanica hribov in dolin, potok, ki ga obdajajo jagnedi in

vrbe in ki se vije v raznolikih zavojih, dajejo samotni pokrajini, čeprav je videti tu naokrog še tako negotoljubno in prazno, pestrost in življenje. Župnija Šmarjeta je oddaljena pol ure, vendar jo je mogoče videti prav tako malo kakor druge, bliže ležeče zaselke in podeželske hišice, kajti hribi, ki stoje pred njimi, jemljejo očem razgled. Prav blizu nad gostiščem in kopalniščem je dober in za zdravje odličen bister izvir, čigar položaj in sveža voda vabita k ureditvi ribnika za postrovi in dajeta znamenja, da je davno nekoč tu neki ribnik že obstajal. Ta studenčnica menda žene na vodo in ima proti pokvarjeni prebavi zaželen učinek. Že marsikomu je pregнал zlatenico in malarijo. Dalje proti vzhodu je prav blizu še en enako dober in piten studenec. Vse območje je bogato z vodo in tudi travnik skriva pod svojo ločnato površino mineralno vodo, ki jo kakor nekakšna skorja prekrivajo mah, vodne zlatice, korenike raznega zelenja in podobnih rastlin. Zelena preproga, s katero je travnik pogrnjen, se razprostira prav do roba z ločjem obdanega potoka, ki s svojo skozenjen svetlikajočo se vodo nenavadno razveseljuje oko. Seno s tega travnika je za konje zdrava krma.

Voda toplic ni videti niti apnenčasta niti žveplasta, saj ne razjeda in ne ogroža platna kakor tako imenovane Novomeške toplice.¹¹ Ker kaže zemlja v gozdu Orlek, ki naj bi bil povezan s toplicami, ponekod grude, ki vsebujejo železo, bi mogli biti tudi zdravilni vrelci napolnjeni z železovimi delci. Zemeljska skorja obdajajočega jih močvirnega travnika je tako rjave barve kakor rjasto železo. Po mnenju nekaterih naj bi imela zdravilna voda žarek okus, toda naši zdravniki in ranocelniki niso mogli s svojimi poskusi ugotoviti nič določenega o njenih dejanskih sestavnih delcih. Valvasor in Hacquet¹² to vodo sicer omenjata, vendar ne navajata o njej nič določenega. Izkušstvo pa nam daje povsem zanesljive dokaze, da je voda odlična, da redči in sladi kri, da krepi živce in zelo učinkovito deluje proti živčnim boleznim. Pri ohromelostih, oteklinah, vnetjih sklepov, skorbutnih stanjih je napravila že prave čudeže. Marsikomu je po osem dnevnih kopalni kuri odgnala malarijo, tistim s putiko pa se zdi, da ne prija prav posebno. Med kopanjem jih namreč napadejo histerični krči, da jih morajo skoraj odnesti iz vode, in to z največjo težavo. Tudi sušičnim menda ne prija, povzročajo jim nezavest. O tem, kako vpliva pitje zdravilne vode na zdravje, ni bilo napravljenih še nobenih poskusov ali kur. Topliška voda je tudi zoprnega okusa in ni pitna, oba izvira pa, ki smo ju že omenili, sta za pitje prav prijetna. Eden od njiju je tudi preverjeno zdravilno sredstvo proti zlatenici, kakor je omenjeno zgoraj.

V poletnih mesecih je skoraj vsak dan videti kakih petnajst do dvajset, ob nedeljah in praznikih pa tudi čez sto oseb kmečkega ljudstva, kako se kopajo. V stiski

11 Mišljene so Dolenjske Toplice.

12 Hacquet, Oryctographia, zv. III.

in skrbi za svoje zdravje pridejo sem po več ur daleč. Ni jim do tega, da bi prišli sem za šalo ali za kratek čas. Pogled na toliko bolehnih, hiravih, bromih, ranjenih in pohabljenih ljudi ni na sebi prav nič mičnega in vzbuja lahko samo sočutje. Z veseljem pa je videti, kako ti bolniki povsem potolaženi ali vsaj z olajšanjem, če že ne povsem ozdravljeni, spet zapuščajo kopalnišče. Marsikdo pride s konjem in čez nekaj dni lahkotno odide peš. Med drugim je bilo posebno opazno, kako osemdesetletna vdova iz župnije Svete Trojice, ki obiše toplice vsako leto za nekaj dni, pride sem na konju in gre potem peš domov kakor pomlajena.

Ljudje prihajajo največ od Samobora, Zagreba, Mokric, Boštanja, Krškega, Rake, Sentruperta, Mokronoga, Trebnjega, Novega mesta in drugih bližnjih krajev. Tudi Kočevarje je včasih videti tu, čeprav imajo veliko bliže do kopalnišča v Toplicah pri Soteski. Pravijo, da je tu zanje bolj poceni in da jim kopanje v tem kopalnišču glede na zdravstvene okoliščine bolj koristi kakor ono.

Od leta 1791 se tu vodi seznam kopalniških gostov, na katere je kopanje posebej učinkovalo. Iz seznama je razvidno, da so te bolezni, ki jih kopalci sami navajajo, ponajveč sklepna vnetja, bromosti, stiskanje v prsnem košu, rane in skorbutna stanja. Nekateri svojih bolezni nočejo ali ne znajo imenovati, vendar odkritosrčno priznavajo, da je kopanje nanje nadvse dobro učinkovalo. Mnogi ga uporabljajo na nasvet svojih zdravnikov. Čeprav se nekateri ne držijo nobenih nasvetov, jim vseeno kaj pomaga in mnogi izjemno uživajo."

Kot vidimo, je imel takratni lastnik Anton pl. Breckerfeld precejšnje ambicije z zdraviliščem, saj je od leta 1791 že obstajal seznam zdraviliških gostov. Verjetno ne tistih preprostih, ampak uglednejših. Pravzaprav to ni neka klasična knjiga gostov, ampak nekakšen zdraviliški dnevnik. Da bi bilo gostov še več, je dal natisniti zgoraj prevedeno propagandno besedilo, ki nam daje številne dragocene podatke. Opisani so okolica, narava, izviri vode in njihove lastnosti. Podani so tudi ureditev toplic kot tudi nastete nekatere bolezni, ki so si jih tu zdravili. Pomembno se nam zdi opozorilo na tamkajšnje železo, za katerega vemo, da so v okolici toplic kopali njegovo rudo za potrebe železolivarne na Dvoru. Toplice so bile kljub svoji preprostosti že znane daleč naokoli, celo v Slavoniji. Najštevilnejši gosti pa so bili okoličani, ki so iskali zdravje in se predajali tudi užitek. Najbolj dragocena pa je vest, da je lastnik že postavil kopalniško stavbo v obliki gostišča in tremi sobami, ki je imela celo latinski napis: Quae dat aquas, stagno latet hospita Nympha sub imo

Sic Tu, qum dederis dona, latere velis.

(Globoko skriva gostoljubna nimfa svojo vodo in svoje bogastvo;

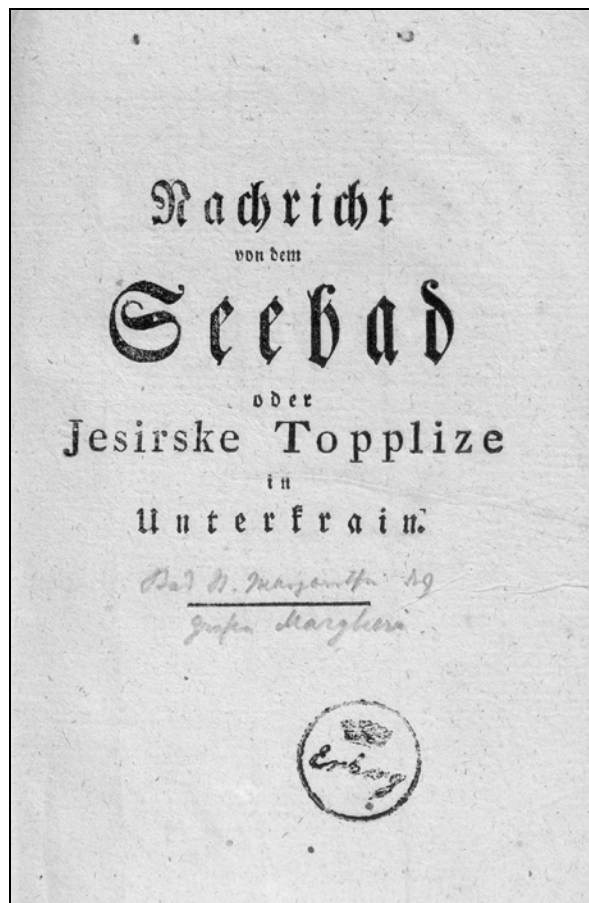
Tako skriva marsikatera vrla dama dobro delo, ki ga stori)

/Neposreden prevod: Gostoljubna nimfa se skriva v globini voda,

Tako se skušaj skriti ti, potem ko podeliš darove./

Iz zgoraj navedenega lahko povzamemo, da je takratni obiskovalec toplic prišel verjetno do njih po poti, ki je vodila s Starega gradu. Za njihov opis si je pomagal z brošurico, ki jo poznamo tudi v originalu. V knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani jo je odkrila dr. Anja Dular. Verjetno je bila last Antona pl. Breckerfelda, saj je na njej pečat baronov Erbergov z Dola pri Ljubljani, ki so prevzeli njegovo zapuščino. Obsega 6 strani. Primerjava s Hofovim poročilom nam pokaže, da jo je prepisal, izpustil pa zadnjo vrstico: "Gegeben aus dem Seebad den 22. Juni 1792. B." (Napisano v Toplicah 22. junija 1792. B.). Avtor je torej Breckerfeld.

Franc Anton Breckerfeld¹³ je bil član rodbine Breckerfeldov, ki naj bi bila po mnenju Janka Jarca v reviji Kroniki slovenskih mest leta 1938, lahko celo slovenskega porekla. Leta 1699 so z menjavo z Mordaxi prišli do Starega gradu. Tam je bil 3.

Naslovna stran najstarejšega prospekta Šmarjeških Toplic iz leta 1792 (original hrani Narodni muzej Slovenije).

¹³ Podrobneje glej Slovenski biografski leksikon, I, str. 57.

Prva upodobitev Šmarjeških Toplic Johanna Chrysostoma pl. Ponzierja iz leta 1807
 (original hrani Steiermärkisches Landesarchiv v Gradcu).

januarja 1740 rojen tudi Franc Anton. Ker je bilo med predniki kar nekaj zdravnikov, je bil s pomočjo domače knjižnice deležen dobre naravoslovne, gospodarske, pravne, zgodovinske in leposlovne izobrazbe. Bil je prosvetljenec, fiziokrat. Delaven je bil tudi v Kranjski kmetijski družbi. Z zanimanjem za slovenske pregovore in slovensko obrtno izrazoslovje na podeželju je kazal tudi določene narodnopredne simpatije. V svojem času se je uveljavil kot eden najbolj izobraženih laičnih izobražencev v bližnji in daljni okolici. Zapustil je številne rokopise, ki bi še vedno bili vredni objave. Omenimo naj samo svojevrstno nadaljevanje Valvasorja, ki še vedno čaka na tisk. Kot zanimivost naj povemo, da smo po njem, pred poldrugim desetletjem zaradi vseplošnih, zlasti kulturnih in gospodarskih zaslug, v Novem mestu hoteli poimenovati eno izmed mestnih cest, pa so to predstavniki Zveze borcev preprečili, češ da slavimo nemške fevdalce.

Franc Anton Breckerfeld je očitno dojel gospodarski pomen termalnih toplic v bližini gradu. Zgradil je preprosto gostilno, vodil knjigo gostov in verjetno imel še velike načrte. Žal je leta 1806 umrl. Dediča sta bila slaboumni sin in vnukinja Florentina grofica Margheri-Commadona, katere potomci so sredi 19. stoletja gospostvo Stari grad združili z Otočcem. Rodbina otoških graščakov je slovela, če

se kulturno izrazimo, po moški in ženski radoživosti, ne pa po umnem gospodarstvu.

Iz zadnjih let življenja prvega ambicioznejšega lastnika Šmarjeških, takrat še Jezerskih toplic, imamo na razpolago tudi njihove prve upodobitve. Te so delo Johanna Chrysostoma pl. Ponzierja (1778–1861).¹⁴ Na Koprivniku na Kočevskem rojeni sin tamkajšnjega davčnega prejemnika, mati je bila iz znane rodbine baronov Marenzi, je kot amaterski slikar rad risal. Leta 1803 se je kot kaščar ali bolje grajski oskrbnik zaposlil pri gospostvu Mokronog. Tu je vztrajal do leta 1808, ko je že toliko zaslužil, da se je preselil v Gradec. Iz tega časa izvira vrsta akvarelov Mokronoga in okolice in torej tudi Šmarjeških Toplic. Risba je nastala na binkoštni ponedeljek 1807. leta, ko je šel obiskati starega karmalnega upravitelja Peternelja, ki se je tam kopal. Očitno je obstajala možnost prenočevanja v tamkajšnjih sobah. Risbo v velikosti približno 9 x 14 cm je vlepil v poseben album, ki ga hranijo v deželnem arhivu v Gradcu.

O gospodarski donosnosti tovrstnih zdraviliških objektov se lahko poučimo iz cenika za Dolenjske

¹⁴ Brunner, Johan Chrysostomus Edler von Ponzier aus Unterkrain, str. 157–177.

Toplice iz leta 1829.¹⁵ Prenočišče v gosposko urejeni sobi je stalo za eno osebo 40 krajcarjev, za dve osebi goldinar. Preprosto prenočišče je stalo 30 oziroma 40 kr. Kopanje dvakrat na dan v gosposkem kopalnišču je stalo za goste, ki so stanovali v kopalniški stavbi 8 kr, enkratno pa 6 kr, za zunanje 10 oziroma 8. V Dolenjskih Toplicah so imeli tri kategorije kopalnišč (knežje, Karlovo, Jožefovo). V srednjem je bila cena 4 kr oziroma 3 kr, v najpreprostejšem pa vsako kopanje 1 kr, za resnično revne je bilo tu zastonj. Za fino kopalno perilo je bila cena 10 kr, srednje kvalitete pa 6 kr. Uporabo posteljnine so zaračunali posebej. Za zahtevne goste je stala postelja s svileni pregrinjali ter blazino prevlečeno z gamsovim usnjem dnevno 15 kr, srednje kvalitetno posteljno perilo 10 kr in preprosto 5 kr. Za osvetljava sobe z dvema voščenicima svečama je bilo treba plačati dnevno 12 kr, lojnatima 4 kr, nočna svečava je bila 2 kr.

Razmeroma draga je bila hrana in pijača. Gosposki obrok (*table d' hôte*) s 6 ali 7 vhodov je stal 36 kr po osebi, običajni ob navadni mizi s 3 vhodov iz maselcem vina 18 kr. Skodelica črne kave je stala 6 kr, s smetano in pecivom 8 kr, vrček čokolade s pecivom 12 kr, zmrzline 15 kr. Ekstra buteljčna vina so bila od 20 kr (črno istrsko) preko 30 kr (malvazija, tržaško) do 1 gld 50 in celo 4 gld 30, ki pa sta označeni le A. in B. Verjetno gre za šampanjce. Stregli so tudi odprta vina: štajersko starano 36 kr za maseljc oziroma 28 kr, domače dolenjsko (*mahrwein*) 12 kr, 16 kr in celo 24 kr. Žal razlike niso razložene. O cvičku ni besede, verjetno se skriva za domačim dolenjskim.

Če povzamemo cene in naredimo primerjavo med Šmarješkimi in Dolenjski toplicami, lahko takoj pritegnemo skromnim Kočevarjem, da je bilo tu kopanje cenejše. Sklepamo, da je lastnik toplic razmeroma dobro zaslužil z vinom, Stari grad je imel odlične vinograde in Breckerfeld je slovel kot dober vinogradnik. Tudi prenočišča so bila donosna. Glede kopanja tukajšnji standard ni bil primerljiv s tamkajšnjim najslabšim, ki se je imenovalo Jožefova kopel. Glede hrane in prenočevanja so bile možnosti verjetno neprimerljive. Ne glede na vse pa je določen gospodarski potencial obstajal, vendar le dolgoročno. Ne smemo namreč spregledati dejstva, da so bili knezi Auerspergi, ki so dajali sicer kopalnišče v zakup, kot firma nekaj povsem drugega kot starograjski graščak, ki je imel prednost le v izjemno lepi in slikoviti okolici. Postavitev hiše s tremi sobami vendar kaže na neko večjo ambicijo.

Čeprav očitno za Toplice po njegovi smrti niso skrbeli, so bile še vedno širše znane. Njihova zdravilnost je presejala standard. Tako jih leta 1843 leta

omenja hrvaški geograf Dragotin Seljan.¹⁶ Omenja jih kot "Jezirske toplice" skupno z Dolenjskimi, vendar kot lokacijo ne navaja Šmarjete, ampak Stari grad in pravi, da so manj obiskovane. Posredno omenja tudi klevevske, vendar jih razume kot del grajske infrastrukture – zanj so njegovo kopalnišče.¹⁷

Otoški graščaki si od odprave fevdalizma leta 1848 niso nikoli opomogli in fevdalnega gospodstva niso znali spremeniti v veleposestvo. Tako je vrsta nesrečnih slučajev, od slaboumnega sina začetnika tukajšnjega turizma, preko vojn s Francozi in prehod naravnega vira v roke gospodarsko neuspešnih lastnikov, napredek Šmarjeških Toplic po svojem prvem višku na prelomu 18. v 19. stoletje zavrla. Vsekakor pa na podlagi doslej znanih podatkov štejemo Franca Antona pl. Breckerfelda za začetnika turistične izrabe tega naravnega bogastva.

Po nekaj desetletjih životarjenja v 19. stoletju, poglavitni krivci so bili njihovi lastniki, so se koncem 19. stoletja razmere začele spreminjati. Prvi, ki so dejansko dojeli pomen Šmarjeških Toplic, so bili Zorkovi iz Družinske vasi (danes Motel Domen). Številni ljudje so mislili, da jih bo Florijan Zorko (1845–1938) prevzel ali odkupil, zgradil hotel, dosegel, da bodo zgradili do njih celo železnico, toda iz vsega ni bilo nič. Njihova popularnost je segla tudi v Novo mesto. Leta 1906 je bila tako v Novem mestu ob pustu neka družabna prireditelja, kjer so napovedovali prihodnost Šmarjete. Obetali so ji električno železnico, vsak Šmarečan bo imel zaradi blagostanja, ki ga bodo prinašale toplice, za prevoz svoj balon. Letala so bila takrat še v povojih. V vasi bo tudi prekrasen park za slavnosti. Zorkovi nasledniki bodo v njih zgradili naj sodobnejši hotel. Šmarjeta bo svetovno znano kopalnišče in letovišče. Dejansko jih je od otoškega grofa Margherija leta 1918 kupil Alojz Zajec, trgovec z vinom, lastnik ljubljanskega Bellevueja. Doma naj bi bil iz belokovške Drage, torej na pol domačin. Ta je sezidal dvoje kopalnišč, zgornje preuredil, odprl celo gostilno.

Leta 1926 je toplice kupil zdravnik dr. Viktor Gregorič. Mož je imel zelo ambiciozne načrte, saj jih je zelo moderniziral, predvsem pa tudi olepšal. Uredil je vodovod, zgradil sobo za goste, postavil lastno elektrarno, organiziral zdravniško službo, transport. Veliko je vlagal tudi v turistično propagando. Pokrito kopel je imenoval po kralju Aleksandru, manjšo po prestolonasledniku Petru, leseni bazen je nosil ime kraljice Marije. Njegov ugled in seveda opravljeno delo sta nedvomno prispevala tudi k večjemu poznavanju toplic. Očitno se jih je bolj zamišljal kot letovišče kot pa množično kopalnišče. Vanje so začeli zahajati ugledni turisti, tudi iz Ljub-

¹⁵ *Bade-Nachricht aus Töplitz in Krain...* Za njeno posredovanje se iskreno zahvaljujem dr. Anji Dular.

¹⁶ Seljan, *Zemljopis pokrajina*.

¹⁷ Prav tam, str. 78–89.

ljane, od katerih pa so nekateri najeli sobe pri Zorkovih, da so bili malo umaknjeni od tamkajšnjega živžava. Tako je bilo mogoče videti pri njih na počitnicah znamenitega slavista dr. Frana Ramovša, pesnika in dramatika Pavla Golio, skladatelja dr. Danila Švaro, pevca Julija Betteta, skratka člane kulturne in družbene slovenske "smetane". Berta Gregorič je po nekaj let po smrti moža skušala sama voditi podjetje, nato pa ga je leta 1939 prodala lastniku zdravilišča Radenci dr. Šariču. Ta je tu zgradil hotel.

Druga svetovna vojna je prizadevanja in uspehe dr. Gregoriča in dr. Šariča v veliki meri uničila. Šmarješke Toplice so bile pri partizanih silno priljubljene in so jim predstavljale "Indijo-Koromandijo". Dejansko si lahko predstavljamo, kaj so za njih pomenile neskončne količine 32–34 stopinj tople vode, kjer so se lahko okopali, se otrebili bolh in uši, predvsem pa pregreli kosti in spočili telo. Očitno pa vsi niso bili tega mnenja, ali pa so jih motile "buržoazne" kabine in druge kopalniške naprave, ki jih je postavil dr. Gregorič. Skratka, treba se je bilo bojevati proti buržujem, jim zato požgati gradove, na primer klevevškega, in podobne "neproletarske inštitucije". Zelo prizadet je bil tudi hotel, k čemer so še po vojni nekoliko prispevali tudi okoličani.

Po vojni so lesen bazen in tudi notranjega obnovili, vendar je hotel premogel do leta 1957 le 7 ležišč. Takrat so povečali kapacitete na 14 ležišč, začeli razmišljati o novem modernem pokritem bazenu. Kljub temu pa se je, zlasti z razvojem avtomobilizma in izgradnjo avtoceste Ljubljana-Zagreb, v času nekdanje Jugoslavije poletni v njih kar trlo gostov, zlasti hrvaških. Tudi zaradi tega so se jih nekateri domačini rahlo izogibali. Resnici na ljubo, za Novomeščane so bile še vedno kmečke. Četeške jim še niso konkurirale. V ta čas sodijo tudi prvi vikendi v bližnji in daljni okolici. Zaradi "črnih" gradenj na Kopinatovih njivah pod Vinjim vrhom, kjer je bilo ogromno prazgodovinskih gomil, je bila ob tem povzročena slovenski arheologiji nepopravljiva škoda.

Pravi razvojni zalet pa je dala Šmarješkim Toplicam šele tovarna zdravil Krka, ki je prevzemala turizem ob spodnji Krki zaradi nujno potrebnih deviz, ki jih je v nekdanji Jugoslaviji kronično primanjkovalo. K sreči je vodstvo Krke vztrajalo pri zamisli, naj bodo Šmarješke Toplice predvsem zdravilišče, na pa kraj množičnega turizma.

Danes so v Šmarjeških Toplicah kar trije hoteli s štirimi zvezdicami: Šmarjeta ter Krka I in II. Imajo 267 ležišč in so najsodobnejše opremljeni. V teku je novogradnja. V bližini je tudi apartmajski kompleks s 15 apartmaji in spremljajočimi dejavnostmi, kot so različne savne in podobne naprave za intenzivno nego telesa. Turistični kompleks Šmarješke Toplice ima veliko srečo, da mu ne primanjkuje termalne

vode. Ima dva sodobna notranja bazena, zunaj pa poleti športnega in otroškega ter starega lesenega, ki je neposredno nad vrelcem in je svojevrsten simbol zdravja in starožitnosti.

Poleg samega kopanja in počitka nudijo Šmarješke Toplice tudi vrhunske diagnostične usluge in terapijo za ljudi, ki imajo zdravstvene težave s srcem, krvnim obtokom, krvnim pritiskom, živčevjem in podobno. Obvladajo tudi rehabilitacijo bolnikov, ki imajo težave z gibanjem oziroma udi. Vsekakor so vrhunsko zdravilišče, ki združuje izjemne naravne danosti, vrhunsko znanje in najsodobnejšo opremo. Veliko pozornost namenjajo tudi preventivi.

Razvoj Šmarjeških Toplic, katerih ugled je zelo velik, zlasti jih čislajo srčni bolniki, še ni prišel do stanja, ko bi lahko rekli: "Dovolj!" Bolj bi se morale integrirati okolico, da bi vsa živela z njimi. Domačini, ki se s privatnimi sobami ne znajo vključiti v lokalni turizem tako kot naši avstrijski sosedi, potrebujejo vzpodbude, saj so sami premalo podjetni. Ni dovolj samo gradnja apartmajskih stanovanj, kar delajo nekateri zasebniki, ampak bi moralo biti pri okoliških kmetih več turističnih sob, ki ne bi zdravilišče nič stale. Tudi Zorkov motel je premalo izrabljen in vključen v celotno ponudbo. Nenazadnje bi lahko izrabili celo Košakov mlin, saj njihovi mlevski izdelki slovijo daleč naokoli. Kmetje bi morali ponuditi svoje pridelke turistom, ki se radi sprehajajo po okoliških gričih z neverjetnimi razgledi.

Tu so neverjetne možnosti za izlete in sicer obstajajo krožne poti, kar pomeni, da ni potrebno hoditi po isti poti nazaj. Naj omenim na primer samo onega preko vasi Toplice, Žalovič na Koglo, s katerega je eden najlepših razgledov na Dolenjskem, na Veliki in Mali Vinji Vrh pa nazaj preko Bele Cerkve, kjer je pokopan eden največjih slovenskih zgodovinarjev dr. Fran Zwitter, na rojstni hiši pa je spominska plošča. Izjemno lepa pot je z Vinjega Vrha proti Vinici in k rojstni hiši znamenitega Janeza Zalokarja, kjer je tudi vzdana spominska plošča, pa preko Brezovice v Šmarjeto, kjer si turisti lahko ogledajo v farni cerkvi eno največjih dolenjskih umetnin Križanje v desni stranski kapeli, spominsko ploščo skladatelju Fabijaniju... Skratka, Šmarješke Toplice bodo resnično veliko zdravilišče takrat, kadar bosta bližnja in daljna okolica tesno prepojena in povezana z njimi. Nemalo bi k temu pripomoglo tudi sistematično zaposlovanje domačinov, ki bi morali čutiti odvisnost od njih. Kmečki turizem, ne v smislu dvoran za veselice, ampak domače ponudbe kruha, mesnih in mlečnih izdelkov, žganja in vina, nenazadnje tudi šmarnice, ki jo v Avstriji prodajajo kot bio vino, dražje kot laški rizling ali frankinjo, vso to je praktično še neizkoriščeno. Nasploh bi bilo dobro peljati nekatere podjetnejše domačine na obisk k severnim sosedom, da bi videli kako se tem rečem streže. Seveda bi morala

biti tudi oblast prožnejša, predvsem pa uporabljati pamet. Za mnoge, ki tožijo zaradi nezaposlenosti, leži denar na cesti. Vsekakor se za prihodnost Šmarjeških Toplic, ki imajo izjemno lepo in blagodejno okolico, bogate vodne vire pa tudi vrhunske ambicije, ni bati. Nenazadnje bi lahko bolje tržili tudi zgodovino toplic. Tudi v turizmu tradicija nekaj velja.

LITERATURA

- Bade-Nachricht aus Töplitz in Krain, nächst Neustadt, Tariff der verschiedenen Preise durch die Bade-Saison.* Posebna priloga Laibacher Zeitung 1829.
- Bizjak, Matjaž: Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi* 53, 2006, str. 317–368 (separat, str. 29–78).
- Blaznik, Pavle: *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti.* Ljubljana : SAZU, 1958.
- Brunner, Walter: Johan Chrysostomus Edler von Ponzier aus Unterkrain (1778–1861). Verwalter, Beamter und Hobbymaler im Biedermeier. *Studia historica Slovenica* 6, 2006 str. 157–177.
- Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, 4. zvezki. Leipzig : bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778–1789.
- Kidrič, France: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primica 1808–1813.* Ljubljana : Znanstveno društvo, 1934.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, I, II. Ljubljana, 1975.
- Seljan, Dragotin: *Zemljopis pokrajina ilirskih ili ogle-dalo zemlje.* Zagreb, 1843. Ponatis Zagreb, 2005.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : DZS, 1982.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Herzogthums Crain.* Laybach, MDCLXXXIX.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anfänge des Heilbads Šmarješke Toplice

Das Bad Šmarješke Toplice gehört seit Menschengedenken zum Naturerbe von Unterkrain (Dolenjska). Im Mittelalter war es Bestandteil des Freisinger Besitzes in Unterkrain. Für seine Verwalter war der unter der Burg liegende Besitz von größerer Bedeutung. Berühmt wurde der Ort erst nach dem Zerfall des Freisinger Besitzes bzw. als im Jahr 1641 Gregor Matežič oder Matačič Besitzer der Alten Burg wurde. Šmarješke Toplice war Bestandteil der kleinen Herrschaft Schutt/Šuta oder Strelac. Als die Alte Burg in die Hand von Franz Anton von Breckerfeld, einem örtlichen Polyhistor übergang, der auch eine wirtschaftliche Ader hatte, kann man von den eigentlichen Anfängen eines Fremdenverkehrs sprechen. Er war Anhänger der Aufklärung und des Physiokratismus und galt als guter Hauswirt und Weinbauer. In der Thermalquelle erblickte er eine Verdienstmöglichkeit. Im Jahr 1792 ließ er einen Prospekt drucken, baute das Haus in ein Gasthaus und wahrscheinlich auch Gästehaus um und führte ein Gästebuch ein. Außer Einheimischen besuchten das Heilbad auch Gäste aus entfernteren Orten, sogar aus Grenzgebieten des heutigen Kroatiens. Leider fand der Besitzer nach seinem Tod im Jahr 1806 keinen unternehmungslustigen Nachfolger und das Heilbad begann langsam zu verfallen. Im Jahr 1807 wurden dort noch wohlhabende Gäste untergebracht, wovon auch eine von einem Besucher hinterlassene Zeichnung des Heilbads zeugt. Šmarješke Toplice erlebte erst nach dem Ersten Weltkrieg einen Aufschwung und blieb bis zum heutigen Tag als Heilbad in Funktion.